

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 947.083.2/7:323.14.(477)

ОМЕЛЬЯНЧУК ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

ЧОРНОСОТЕННИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

В 1904-1914 рр.

спеціальність 07.00.01 - історія України

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

КИЇВ - 1997

АВ 39.246

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському університеті імені Тараса Шевченка на кафедрі історії Росії історичного факультету.

Науковий керівник

СЕРІЩЕВ ЯКІВ МАТВІЙОВИЧ доктор історичних наук, професор. Київський університет імені Тараса Шевченка історичний факультет, Кафедра історії Росії.

Офіційні опоненти:

КОЗИЦЬКИЙ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ доктор історичних наук, професор. Київський університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет кафедра історії для гуманітарних факультетів.

ЛЕВЕНЕЦЬ ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ кандидат історичних наук. Інститут національних відносин і політології НАН України заступник директора.

Провідна установа:

Київський лінгвістичний університет.

захист відбудеться "23" січня 1998 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К.01.01.38 у Київському університеті імені Тараса Шевченка (252017, Київ, вул. Володимирська 60, ауд. 349)

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (вул.Володимирська 58).

Автореферат розісланий "23" червня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

О.П.Гончаров.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00739380 (U)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

З усієї палітри політичних партій та союзів, що діяли в Російській імперії на початку ХХ ст., найменш дослідженим є її праве "чорносотенне" крило. Воно являло собою конгломерат монархічних та російських націоналістичних партій, що поєднувались спільною ідеологією, парадигмою якої була формула "Православ'я, Самодержавство, Народність", та подібними політичними програмами.

Назва "Чорна сотня" дійшла до нас з глибини віків. Так у Московській Русі називався найнижчий прошарок посадського населення (на відміну від вищих - гостиної та суконної сотень), що сплачував податки безпосередньо до державної скарбниці, як і чорносошенні селяни. У "Смутні часи" (1605-1612 рр.) саме посадське населення склало основу Другого ополчення, що звільнило Москву від польських загарбників. На початку ХХ ст., коли захитались підвалини самодержавства, праві партії прийняли назву "Чорна сотня" з метою стати на захист монархії, як свого часу це зробили ополченці Мініна.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ. До цього часу дослідженню генези та еволюції чорносотенного руху не приділялось достатньої уваги. Жорсткі ідеологічні схеми та штампи, що панували в історичній науці до недавнього часу, суттєво вплинули на вивчення проблеми. На нашу думку, зменшувалась роль монархічних партій у суспільно-політичному житті Російської імперії і України зокрема, спрощений був підхід до вивчення їх соціального складу. Терор помилково визнався домінуючим напрямком діяльності чорносотенних організацій.

Проблема самоідентифікації націй існує й на порозі ХХІ ст., тому дослідження складових частин цього процесу (національних та націонал-екстремістських рухів) зберігає свою актуальність.

У наш час, час глобальної політичної нестабільності, гостро стоїть проблема дослідження факторів, що сприяють поширенню войовничого націоналізму, та механізмів його впливу на державну політику.

ПРЕДМЕТОМ ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ є чорносотенний рух на Україні та його особливості на різних етапах. Автор не розглядає у своїй роботі участь правих партій у виборах до Державної Думи та справу Бейліса, тому що ці питання достатньо висвітлені в історичній літературі.

ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ стали чорносотенні союзи та організації. До них автор відносить Всеросійський Національний Союз та партії правіше за нього.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ. Дослідженню проблеми чорносотенного руху в історичній літературі до наших часів не приділялось достатньої уваги. З даної теми існує тільки одна невеличка історіографічна робота Ю.Ю.Ієрусалимського та Е.А.Кокоріної¹, де автори розглядають чорносотенний рух лише у зв'язку з подіями Першої російської революції. На нашу думку, історіографію, присвячену чорносотенному руху, можна поділити на кілька періодів: дореволюційну, радянську до початку 30-х рр., радянську до початку 90-х рр. та сучасну, яку, в свою чергу можна поділити на українську та зарубіжну. Усі ці напрямки не виділяли чорносотенний рух на Україні в окрему проблему.

Дореволюційна історіографія з даної теми складається, в основному, з робіт ліберального напрямку. Більшою частиною це брошури публіцистичного характеру². Виключенням є робота В.Левицького (Цедербаума)³, в якій поданий аналіз чорносотенного руху. До недоліків її можна віднести спрощений підхід до вивчення соціального складу правих партій та перебільшення ролі уряду в їх створенні.

В.І.Ленін оцінював чорносотенні організації як "кучки и шайки пропойц, способных действовать только с разрешения полиции"⁴. Необхідно зауважити, що ця оцінка дана в розпал політичної боротьби, після третьочервневого державного перевороту. З 30-х рр. вона стала домінуючою в радянській історіографії.

В цілому дореволюційна історіографія відрізняється надмірною політизованістю та публіцистичністю. До недоліків її треба віднести відсутність науково-довідкового апарату, що не дозволяє оцінити об'єктивність джерел, якими користувались автори.

Після революції 1917 р. починається новий період у дослідженні чорносотенного руху. До початку 30-х рр. вивчення проблеми

¹ Ієрусалимский Ю.Ю., Кокорина Е.А. Историография черносотенно-монархического движения в 1905-1907 гг. //Вестник Московского университета. История.- М., 1994. вып.4.- С.2-27.

² Борисов Я. Кому нужны погромы? - С-Пб., 1906.; Вешков Е. Черные патриоты.- М., 1906. и др.

³ Левицкий В. Правые партии.//Общественное движение в России в начале XX в.- Т.3. С-Пб.,1914.- С.347-469.

⁴ Ленин В.И. ПСС.- Т.16. М.,1973, изд.5.- С.38.

проходило досить вільно, не відчуваючи тиску з боку владних структур. У цей час виходить робота В.Залежського¹. Її автором розроблено схему генези та еволюції чорносотенного руху, якої дотримувались дослідники до початку 90-х рр.: революція викликає контрреволюційні настрої в середніх міських прошарків, вони організовуються у громади ("Общество хоругвеносцев" та ін.), дворянство та духівництво вирішують використати ці настрої у власних цілях, для чого створюють Союз Русского Народа (СРН) та інші організації. Після спаду революції уряд не відчуває потреби в чорносотенних організаціях і вони занепадають. До недоліків цієї схеми треба віднести ігнорування самостійної ролі народних мас у контрреволюційному (чорносотенному) русі у 1905-1907 рр. та спрощене викладення причин його занепаду. Крім того, автор допускає фактологічну помилку, приписуючи організацію погромів восени 1905 р. СРН, якого ще не існувало.

Одночасно вийшов збірник документів про СРН зі вступною статтею В.Вікторова², у якій автор повторює в цілому схему В.Залежського.

Після цього в дослідженні чорносотенного руху настає застій. Лише в 1977 р. вийшла монографія Л.М.Спіріна³, що зачіпає проблему. У цій роботі автором детально проаналізовано джерельну базу вивчення монархічних партій. До недоліків монографії можна віднести оглядовість розділів про чорносотенні організації. Л.М.Спіріним у співавторстві з Н.Г.Корольовою написаний параграф, присвячений чорносотенним партіям, і в другому дослідженні⁴, де приведено більше фактичного матеріалу у порівнянні з попередньою роботою.

Спробу визначити чисельний склад чорносотенних партій здійснив С. А. Степанов⁵. До цієї ж проблеми звернулись І.П.Кісельов, О.П.Корелін та В.В.Шелохаєв⁶.

¹ Залежский В. Монархисты.- Харьков, 1929.

² Союз Русского Народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г.- М.; Л., 1929. - С.3-18.

³ Спирин Л.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий (начало XX в. - 1920). - М., 1977.

⁴ . Непролетарские партии России: урок истории. - М., 1984.

⁵ Степанов С.А. Численность и состав черносотенных союзов и организаций. // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.. Количественный анализ.- М., 1987.- С.184-243.

⁶ Киселев И.П., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение. // История СССР. - 1990. N 4.- С.71-87.

З 90-х рр. настає новий етап у вивченні проблеми. Історіографія позбавляється від ідеологічних штампів минулих років. Найбільший внесок у дослідження чорносотенного руху зробив С.А.Степанов. Його роботам¹ властива неупередженість та ґрунтовність.

Другий напрямок у сучасній російській історіографії уособлений двома авторами. В.М.Острецов у своєму дослідженні² основну увагу приділяє не стільки вивченню проблеми, скільки апології чорносотенного руху. Але при цьому автор торкається питань, що раніше не підіймались. Монографія В.В.Кожінова³ має історико-філософський характер. Її автор вважає, що той "исконный" (некапіталістичний) шлях розвитку Росії, який відстоювали чорносотенці, позбавив би її від катаклізмів двох революцій. Для доказу цього В.В.Кожінов наводить багато цікавого фактичного матеріалу, використовує праці російських філософів, будує складні системи аргументів. До недоліків роботи треба віднести надмірну публіцистичність та тенденційність.

Крім Росії, дослідженню чорносотенного руху найбільше уваги приділялось у США. Американські історики вивчали, у першу чергу, СРН, його програмні положення та діяльність⁴. Найбільший інтерес викликають роботи Х.Роггера⁵, який досліджує створення СРН, підіймає проблему порівняння чорносотенства та фашизму та доводить об'єктивну неможливість існування останнього в Росії на початку ХХ ст.

В українській історіографії проблема чорносотенного руху до останнього часу не досліджувалась. Лише у 1992 р. вийшла перша

¹ Степанов С.А. Черная сотня в России (1905-1914 гг.).- М.,1992.; Його ж. Черная сотня.// Родина.- 1992.- N 2.- С.16-22.

² Острецов В.М. Черная сотня и красная сотня (Правда о Союзе Руского Народа).- М., 1991.

³ Кожінов В.В. Загадочные страницы истории ХХ в.- М., 1995.

⁴ Spektor S.D. The doktrine and programme of the Union of the Russian People in 1906. m.a. thesis. Columbia, 1952; Rewson D.C. The Union of the Russian People.1905-1927. A Stadi of Rudikal Right. p. h. d. dis. Washington, 1971.

⁵ Rogger H. Jewish policies and right-wing politics in imperial Russia. Houndmills; Basigstoke; Hampshire; London, 1986.; Idem. The Formation of Russia right. 1900-1906.//California Slavik Studies. Berkeley; Los-Angeles, 1964. Vol.3. P.66-94.; Idem. Was there a Russian Fascism? The Unione of Russian People.//The Journal of Modern Histori. Chicago, 1964. Vol.XXXVI. N 4. P.368-415.

стаття, присвячена чорносотенцям на Україні¹. Її автор не використовував архівні матеріали, і, як слідство цього, не зміг відійти від традиційного підходу до проблеми, припустившись при цьому фактологічних помилок. У статті В.Б.Любченко² розглядаються лише деякі аспекти діяльності чорносотенців, зокрема їх відношення до українського національного руху.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою даного дослідження є вивчення генези та еволюції чорносотенного (монархічного) руху на Україні та його особливостей на різних етапах.

Для досягнення поставленої мети автор передбачає вирішити наступні завдання:

- виявити причини виникнення чорносотенного руху,
- розглянути питання створення і розміщення чорносотенних союзів та організацій, провести їх кількісний аналіз,
- розглянути соціальний склад та визначити соціальну базу руху,
- проаналізувати програмні настанови правих партій, витоки, походження та особливості чорносотенної ідеології,
- розглянути основні напрямки діяльності чорносотенних союзів та організацій,
- виявити роль чорносотенних партій у політичній системі самодержавства та визначити ступінь їх впливу на суспільно-політичне життя України та Російської імперії в цілому.

ГЕОГРАФІЧНІ РАМКИ даного дослідження охоплюють 9 українських губерній (Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську і Харківську) та 2 повіти Бесарабської (Аккерманський і Хотинський), що входять нині у склад України.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ дисертації охоплюють період з грудня 1904 р. (початок політичної діяльності "Русского собрания"- першої чорносотенної організації) до серпня 1914 р. (початок Першої світової війни).

МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ дисертації є діалектичний підхід до вивчення соціальних явищ. В роботі використано системно-структурний аналіз та хронологічний підхід до вивчення історичних об'єктів. Предмет та завдання дослідження визначили використання

¹ Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905-1917).//Український історичний журнал.- 1992.- N 1. - С.90-98.

² Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908-1914).//Український історичний журнал.- 1996.- N 2.- С.55-65.

у роботі квантитативного метода та методів індивідуалізуючого порівняння і історичної екстраполяції.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. Більша частина використаних у дисертації архівних матеріалів уперше введена в науковий обіг. У роботі використані документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦГІАУ) та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (РДІА).

В ЦГІАУ автор використав матеріали фондів канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (Ф.442), Одеського тимчасового генерал-губернатора (Ф.335), в яких містяться різноманітні та досить об'єктивні відомості про політичну та економічну ситуацію в даних регіонах, діяльність урядових установ, посадових осіб, політичних партій та багато несистематизованої інформації з різних питань.

У фондах Жандармських Управлінь Київської (Ф.274), Подільської (Ф.301), Волинської (Ф.1335), Чернігівської (Ф.1439), Катеринославської (Ф.313) губерній та міста Одеси (Ф.385), помічників начальника Полтавського Губернського Жандармського Управління в Лубенському, Переяславському та Пирятинському (Ф.325), Полтавському, Миргородському та Гадяцькому (Ф.323) повітах, помічника начальника Херсонського Губернського Жандармського Управління в м.Херсоні (Ф.350), Південно-Західного районного Охоронного Відділення в Києві (Ф.276), Південно-Східного Охоронного Відділення в Харкові (Ф.705),

Південного Охоронного Відділення в Одесі (Ф.268), Київського Охоронного Відділення (Ф.275) містяться матеріали про настрої населення, діяльність правих партій та їх чисельність, характеристики їх лідерів та найбільш активних членів. Автори більшості документів, у силу специфіки своєї професії, намагаються подати в них об'єктивну та достовірну інформацію.

В фондах Київського військово-окружного суду (Ф.316), Одеської судової палати (Ф.348), прокурора Одеської судової палати (Ф.419), прокурора Харківської судової палати (Ф.1079) містяться відомості як про позазаконну діяльність правих партій, так і про злочини, що скоєні проти них. Ці матеріали дозволяють краще розкрити взаємини між різними політичними партіями та ставлення до них з боку влади.

Фонди Колекції листівок (Ф.838) та редакції газети "Киевлянин" (Ф.296) містять матеріали з ідеології правих партій та їх інформаційно-пропагандистської діяльності.

В РДІА автор використав матеріали фондів Департаменту

загальних справ Міністерства Внутрішніх Справ (Ф.1284), де містяться відомості про діяльність місцевих відділів чорносотенних партій та їх чисельність; Ради Міністрів (Ф.1276), в якому знаходяться телеграми на ім'я царя, та відомості про діяльність правих партій; Контори двора великої княгині Єлизавети Маврикіївни та великого князя Костянтина Костянтиновича, а також особистий фонд завідувача бібліотекою Зимового палацу В.В.Щеглова (Ф.706), які містять прохання та клопотання на "высочайшее" ім'я.

Крім того, в дисертації використано ряд опублікованих документів. Найважливішими з них є матеріали, що зібрані Слідчою комісією Тимчасового уряду¹, та слідства і судових процесів з погромних справ². Цікаві матеріали, що висвітлюють діяльність правих партій, містяться у протоколах III Всеросійського з'їзду Руських Людей, що відбувся в Києві³, а також у збірниках Київського Клубу російських націоналістів та Київського відділу Всеросійського Національного Студентського Союзу⁴. При написанні роботи також було використано збірники програм політичних партій⁵.

Автором аналізувались матеріали преси того періоду: чорносотенної - "Киевлянин", "Черная сотня", "Благовест", "За Царя и Родину", "Вестник Союза Русского Народа", "Вестник Русского Собрания", "Волинская земля", "Жизнь Волины", "Почаевские известия", "Прибавления к Почаевскому листку", "Двуглавый Орел"; консервативної - "Колокол", "Новое время"; ліберальної - "Киевская мысль", "Киевская почта" та "Киевские отклики".

НАУКОВА НОВИЗНА ДИСЕРТАЦІЇ. У роботі вперше здійснено спробу дослідити чорносотенний рух на Україні в цілому та його роль у суспільно-політичному житті даного регіону та всієї Російської імперії. Введення в науковий обіг значної кількості архівних матеріалів,

¹ Союз Русского Народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г.- М.; Л., 1929

² Материалы к истории русской контрреволюции. Т.1. Погромы по официальным документам.- С-Пб., 1908.; Речи по погромным делам. - К., 1908.

³ Третий Всероссийский съезд Русских Людей в Киеве:Протоколы.- К., 1906.

⁴ Сборник Клуба русских националистов.- К.,1913.;Сборник Киевского отдела Всероссийского Национального Студенческого Союза.- К.,1912.

⁵ Полный сборник Платформ всех Политических партий, с приложением манифеста 17 октября и доклада Витте.- С-Пб.,1906.; Программные документы политических партий России дооктябрьского периода.- М.,1991.

що раніше не використовувались, дозволило розширити коло відомих чорносотенних організацій та висвітлити ряд нових аспектів проблеми: діяльність правих партій серед селянства і пролетаріату, досліджено процес створення чорносотенних організацій, їх розміщення, структура, чисельність та соціальний склад; проаналізовано ідеологію чорносотенного руху, політичні програми правих партій та їх еволюція; розглянуто діяльність монархічних організацій на Україні, їх фінансування та взаємини з важливішими державними інститутами та церквою. Здійснена спроба визначити особливості та характерні риси чорносотенного руху на Україні, а також ступінь його впливу на політичні процеси, що відбувалися у регіоні.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОБОТИ. Результати проведеного дослідження можуть бути використані при написанні загальних праць з історії України та Росії, спеціальних робіт з внутрішньої політики самодержавства, історії політичних рухів та партій, національного питання, історії економіки, освіти, преси тощо.

Матеріали дисертації можна широко використовувати при читанні університетських нормативних курсів з історії України і Росії, спеціальних курсів тощо.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри історії Росії Київського університету імені Тараса Шевченка. Основні положення роботи викладені у публікаціях, список яких розміщений у кінці автореферату.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ. Обсяг роботи 194 сторінки. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків (загалом 168 сторінок), приміток (14 ст.), додатків (7 ст.), та списку використаних джерел та літератури, що нараховує 81 одиницю, з них 25 архівних фондів, 7 збірників документів та 16 найменувань газет.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У ВСТУПІ обґрунтовано актуальність і мету дослідження, розкрито наукову новизну роботи, охарактеризовано ступінь її вивчення в історичній літературі, викладено теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ "Чорносотенні організації на Україні: створення, розміщення, чисельність" здійснена спроба дослідити питання, що поставлені в заголовку розділу, а також причини одночасного існування великої кількості монархічних організацій на Україні та їх особливості. Першою чорносотенною організацією стало

створене в січні 1901 р. у Санкт-Петербурзі "Русское Собрание". У 1902 р. його філію було відкрито у Харкові, у 1903 р. в Одесі, згодом і в інших містах України. Спочатку культурологічний аспект домінував у діяльності цієї організації. Але у відповідь на "епоху довіри", що була проголошена міністром внутрішніх справ П.Д.Святополк-Мірським, "Русское Собрание" переходить до політичної боротьби. Безпосереднім приводом до цього послужив указ від 12 грудня 1904 р., що обіцяв великі внутрішні перетворення. З цього моменту відлічує свій початок чорносотенний рух, який був реакцією консервативних сил на ліберальні тенденції розвитку політичної системи Російської імперії.

Навесні 1905 р. було створено ще 2 чорносотенні організації: Монархічна партія та "Союз Русских Людей", котрі як і "Русское Собрание" склалися переважно з представників вищих прошарків суспільства дворянства, заможної інтелігенції та інших). З метою розширити соціальну базу чорносотенного руху правими було прийнято рішення про створення "народної" монархічної партії. До того ж наприкінці 1905 р. у відповідь на піднесення Першої російської революції було створено велику кількість різноманітних монархічних організацій (у т.ч. й підпільних), що поставило на порядок денний питання про координацію їх дій. Подолати ці проблеми був призваний конституційований 8 листопада "Союз Русского Народа" (СРН), організація, що стала лідером чорносотенного руху, і для багатьох (не зовсім справедливо) уособлювала його. Річний членський внесок у порівнянні з "Русским Собранием" було зменшено в 10 разів, що відчинило двері у СРН навіть представникам маргінальних соціальних груповань.

Україна стала однією з головних арен діяльності Союзу. З 2124 відділів СРН (налічували 358758 членів), що діяли в Російській імперії 1451 (197636 членів) розміщувались на території України. Популярності чорносотенних ідей у цих регіонах сприяли місцеві умови.

По-перше, на Україні з посиленням національних рухів (українського, польського, єврейського) посилювався і протилежний - великоруський, що ще більше загостило національно-релігійні протиріччя між православними (українцями та росіянами), католиками (поляками) та євреями. Найбільш гострих форм вони набули на Правобережжі, яке стало одним з центрів чорносотенного руху.

На Україні існувало більше чотирьох десятків чорносотенних союзів та організацій. Деякі з них вступили до складу "Союзу Русского Народа", зберігши при цьому власні назви та статuti (наприклад, "Любарское общество людей преданных Престолу и Отечеству"), деякі,

навпаки, виділились з Союзу ("Киевский Союз Русского Народа", "Южнорусский монархический союз"), що стало результатом внутрішньої боротьби у керівництві місцевих відділів цієї організації. СРН і сам не зміг зберегти єдність і розколовся на три партії: Дубровінський СРН, власно СРН, під проводом Маркова 2-го та "Союз Михаила Архангела", на чолі якого став В.М.Пуришкевич.

З метою привернути на свій бік представників різних соціальних прошарків та груп населення створювались чорносотенні організації за професійними ознаками: "Союз Русских Рабочих", "Киевское русское торговое общество", студентські Партії академічного порядку і т.п. Діяли й чорносотенні спортивні клуби - "Русский богатырь" та інші.

Часто-густо як між чорносотенними організаціями, так і всередині них розпалювалась боротьба за лідерство, що в деяких випадках приводило навіть до озброєних зіткнень. Найбільш яскравим прикладом цього був конфлікт в Одесі між СРН та "Союзом Михаила Архангела" та їх лідерами А.І.Коновніциним та Б.А.Пеліканом відповідно.

Чорносотенні організації можна диференціювати за ступенем радикальності та їх функціях у складі всього монархічного руху. Його праве крило посідали "Двуглавый Орел" та СРН, ліве - Всеросійський Національний Союз, який у деяких питаннях наближався до прогресистів та октябристів. Якщо націоналісти використовували виключно законні методи політичної боротьби, то "Двуглавый Орел", СРН та його дочірня організація "Общество Активной Борьбы с революцией и анархией" перевагу надавала терору.

"Русское Собрание", що поєднало у своїх лавах еліту російського монархізму, займалось розробкою ідеологічних питань чорносотенного руху. СРН, як найбільш масова організація, служив зняттям тиску на уряд та політичних противників. "Союз Михаила Архангела" намагався поєднати обидві функції, але без особливого успіху.

Таким чином, одночасне існування багатьох чорносотенних організацій пояснюється різноманітністю політичних напрямків у російському монархізмі (від крайньо правих до поміркованих), прагненням чорносотенців охопити всі соціальні прошарки та професійні групи населення, а також боротьбою між окремими угрупованнями всередині партій.

Організаційні проблеми чорносотенці вирішували по-різному. Деякі партії вимагали від вступників письмової заяви та рекомендації 3 членів, інші обмежувались усним проханням про прийом. Формулювання про членство в статутах чорносотенних організацій

було стандартним: приймалися "руські люди, православного віросповідання". Євреї (в деяких партіях навіть хрещені) до лав крайньо правих не допускались. Багато які філії загальноросійських монархічних партій на Україні прагнули самостійності. Особливо цим відрізнявся Київ, де одночасно існували два "Союза Русского народа" і дві Монархічні партії.

Одна організація в цих тандемах була відділом загально-російської, друга - самостійною партією.

Усі впливові організації правих на Україні являли собою філії загальноросійських або були ними раніше. Виключенням з цього є "Двуглавый Орел" та "Союз Русских Рабочих", керівні центри яких знаходились у Києві.

Особливості чорносотенних союзів та організацій залежали від регіонів, де вони діяли. Київські партії поєднували у своїх лавах найбільш освічених та інтелігентних представників чорносотенного руху на Україні, тому політична діяльність тут була основною. В Одесі ж, навпаки, декласовані елементи переважали у складі чорносотенних організацій, що й визначало характер їх діяльності. На Волині і Поділлі основну масу членів відділів та підвідділів СРН складали селяни. Діяльність цих організацій, завдяки місцевому духівництву на чолі з митрополитом Антонієм, носила виразно релігійний характер. Майже половину з них очолювали парохі. Головним своїм противником ці відділи вважали не стільки ліву опозицію, скільки "іногородців", перш за все поміщиків-католиків та єврейських торговців.

Найбільш численними чорносотенні організації були в регіонах з великим відсотком "іногородцівського" (не православного) населення.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ - "Соціальний склад, програмні положення та ідеологія правих партій" проаналізовано відношення різних класів і станів населення та офіційних установ до монархічних партій, їх політичних програм та ідеології.

Наріжним каменем чорносотенного руху було дворянство, яке намагалось зберегти непохитним самодержавство, а з ним і власні привілеї, маєтки і т.п..

Велика буржуазія також брала участь у чорносотенному русі, але не дуже широко, переважно ті її кола, що були пов'язані з самодержавством економічно, шляхом урядових замовлень субсидій, різноманітних пільг та привілеїв.

Купецтво в Росії, увійшовши до складу буржуазії, зберегло свою патріархальність та відокремленість. Не бажаючи віддавати командні висоти в економіці промисловому капіталу, воно прагнуло

зберегти напівфеодальні форми господарювання та політичного ладу і, в основному, воно було на боці "Чорної сотні".

Більшість чиновництва, боячись втратити теплі місця, а інколи й за прямою вказівкою зверну, підтримували крайньо праві партії.

Інтелігенція, як і все російське суспільство, опинилась розколотою, частина її виступала на боці "Чорної сотні", виконуючи роль її ідеологічної еліти. Переважно це ті, хто досягнув певного громадського та фінансового становища. Крім того, ліберально-демократичний рух на Україні тісно був пов'язаний з національним, який мав за мету введення автономії, освіти рідною мовою, розвиток національної культури. Боячись подібного перебігу подій у сфері власної компетенції, частина російськомовної інтелігенції шукала захисту в чорносотенному таборі.

З розвитком монополістичного капіталізму дрібна торгівля та ремесло опиняються в затінку великих підприємств, відповідно зменшується їх прибутковість. Не розуміючи об'єктивність подальшого капіталістичного розвитку країни, дрібна буржуазія винувата за витрати цього процесу перекладала на ліберально-демократичну опозицію. А революційні події 1905 р. суттєво погіршили її добробут. Якщо врахувати консерватизм, притаманний середовищу крамарів та приказчиків, конкуренцію з боку єврейських торговців, то стає зрозумілим, чому саме дрібна буржуазія першою вийшла на контрманіфестації в жовтні 1905 р.

Пролетаріат також був представлений у лавах крайньо правих організацій. У чорносотенні партії вступали, в основному, робітники невеличких майстерень, "робоча аристократія", робітники високооплачуваних галузей (залізничники, металісти). Тільки в Києві, Одесі, Катеринославі та Слав'янську налічувалось близько 11800 робітників-чорносотенців.

Православно-монархічні ідеї знайшли широку підтримку серед селянства, яке завжди пов'язувало свої надії на отримання землі з самодержцем, від імені якого й виступали чорносотенці. До того ж на Правобережжі більша частина земель знаходилась у польських поміщиків, а посередницьку торгівлю контролювали євреї. Тому націоналізм українських селян (необхідно відрізнити його від націоналізму української інтелігенції) мав антипольську та антисемітську спрямованість. Висунувши гасла конфіскації земель, що належали католицьким поміщикам та заміну єврейської торгівлі "руською", на Правобережжі праві знайшли повну підтримку селян.

Серед розмаїття програмних настанов монархічних партій можна

виділити їх основні напрямки. Більшість чорносотенців (за виключенням Дубровінського СРН) примирилась з існуванням Державної Думи та взяли активну участь у виборах. Головними духовними цінностями визнавались "Православ'я, Самодержавство, Народність". Особливу увагу приділялось "наданню пануючого положення православної церкві", на підтримку якої, не без підстав, сподівались чорносотенці. Головними напрямками діяльності визнавалась боротьба з опозиційними силами з метою збереження самодержавства. Розуміючи необхідність реформ, праві партії у своїх програмах висували їх основні положення. Найбільш послідовним у цих питаннях був "Всероссийский Национальный Союз".

Характерною рисою чорносотенної ідеології був антисемітизм, який для правих являв собою і боротьбу з революційним рухом (тому що євреї складали значний відсоток у революційних партіях), і спробу об'єднати маси людей, впливаючи на їх інстинкти створенням образу ворога. Для трудових прошарків населення анисемітизм був своєрідною формою класової боротьби, що відбивала соціальні протиріччя.

Не визнаючи факту вступу Росії на шлях індустріального розвитку, чорносотенці зосереджували свою увагу на соціальних угрупованнях, що залишають історичну арену: селянах, поміщиках, купцях, ремісниках. Реального шляху вирішення головного питання російського громадського життя - аграрного - не було запропоновано.

Монархісти протиставляли свою ідеологію як соціалістичним так ліберальним ідеям, розглядаючи і соціалізм, і капіталізм як явища чужі Росії. У національному питанні гасла правих не могли скласти конкуренцію вимогам правих про право націй на самовизначення. Таким чином чорносотенці опинились перед об'єднаним фронтом соціалістичного, ліберального і національно-визвольного рухів, що обумовило поразку консервативно-охоронних сил.

У "Чорної сотні" було два могутніх союзники, самодержавство та православна церква. Ці три сили склали свого роду тріумвірат, кожен член якого міг зберігати status-quo лише при підтримці двох інших.

Неодноразово робились спроби прирівняти чорносотенну ідеологію до фашизму, спираючись на їх подібні риси: націоналізм, популізм та антисемітизм. Але фашизм є ідеологією індустріального суспільства на тому етапі його розвитку, коли демократичні інститути влади виявляються безсилими, і за мету вважає встановлення політичної та економічної диктатури. Чорносотенний рух виник на

етапі становлення в Росії капіталізму як своєрідна реакція на ліберальні тенденції розвитку політичної системи, та головною своєю метою бачив лише збереження старого політичного ладу - самодержавства.

У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ - "Основні напрямки діяльності чорносотенних організацій" аналізується політична, економічна, пропагандистська, терористична та інші напрямки діяльності правих партій.

Для поширення своїх ідей чорносотенці на Україні видавали 25 газет та один журнал. Але всі вони (за виключенням "Киевлянина") особливою популярністю не користувались. Пояснюється це, перш за все, їх тенденційністю. Крім того, праві видавали значну кількість листівок та брошур (наприклад Харківський відділ "Русского Собрания" за 1905 р. видав більше 200000 екземплярів подібної продукції).

Значне місце в діяльності чорносотенних союзів та організацій займали хресні ходи, молебні, відправлення вірнопідданських телеграм і т.п., які впливали на формування громадської думки та створювали атмосферу суспільної підтримки, без якої не зможе обійтись жоден уряд. У галузі освіти праві мали намір створити мережу початкових шкіл та гімназій під егідою "Чорної сотні". Але через відсутність коштів монархісти обмежились лише відкриттям декількох учбових закладів.

Діяльність чорносотенців у галузі економіки переслідувала дві головні мети: забезпечити свої партії коштами і потіснити євреїв у сфері ремесла і торгівлі. Але обидві цілі не були досягнуті, тому що перемогти в конкурентній боротьбі можливо було лише використовуючи демпінгові роздрібні ціни, що природньо знімало питання про прибутковість. Ті чорносотенні крамниці та споживчі товариства, що пішли цим шляхом, врешті-решт, не витримавши конкуренції, зачинились. Вдалими були лише ті комерційні починання, які не переслідували політичних цілей, тобто не порушували економічних законів. А зловживання з боку окремих лідерів правих тільки погіршували політичний імідж "Чорної сотні" та не сприяли збільшенню її електорату. Але був і позитивний наслідок цієї діяльності. Націоналізм із сфери абстрактних ідей було перенесено на ґрунт економіки і, знайшовши підтримку в самих різних прошарках населення, він втілювався у політику "русифікації промисловості", провідниками якої стали П.А.Століпін та В.Н.Коковцов.

Звинувачення чорносотенних партій в участі, а, тим більше, в організації єврейських погромів у жовтні 1905 р. є безпідставними, тому що їх на той час просто не існувало ("Русское Собрание", що складалось з дворян і заможної інтелігенції, тільки вступало на шлях

політичної боротьби, а "Союз Русских Людей" та Монархічна партія, хоча і конституювались навесні 1905 р., в жовтні нараховували у своїх лавах лише декілька десятків членів). Після того, як чорносотенний рух набрав силу, відбулося тільки два великих погроми (на відміну від 690 восени 1905 р.) і то на території Польщі, де російські монархісти зовсім не мали впливу. Але багато осіб, які брали участь в контрманіфестаціях у жовтні 1905 р., потім, імовірно, вступили до чорносотенних партій.

Антисемітські настрої, що оволоділи значною частиною християнського населення, особливо у "смугі осілости", не були створені чорносотенцями, вони лише використовували їх у своїй політичній діяльності, в міру можливостей розпалюючи їх. До єврейських погромів жовтня 1905 р. призвели два головних чинники. Перший - поява на вулицях великих людських мас з протилежними політичними переконаннями, наелектризованих попередніми революційними подіями; другий - економічна боротьба між єврейськими та християнськими торгівлю та ремеслом. З цієї причини постраждали і найбідніші прошарки єврейського населення, за свою революційність, і заможні, як економічні конкуренти.

Для здійснення силових акцій при СРН були утворені бойові дружини. На Україні активно діяло лише одне подібне формування в Одесі, що перейшло згодом під егіду "Союза Михаила Архангела". До бойових дружин з деякою натяжкою можна віднести Київську та Катеринославську філії "Общества Активной Борьбы с революцией и анархией", але на озброєнні першого не було вогнепальної зброї, а в складі другого налічувалось лише кілька членів.

Чорносотенні організації (точніше СРН і, частково, "Союз Михаила Архангела") поділяють відповідальність за антиєврейські виступи в 1906-1908 рр. Але ці заворушення не перетворювались на погроми і, як правило, обходились без людських жертв. Ці дії являли собою складову частку контрреволюційного терору, що було розгорнуто правими в період спаду революції. Необхідно відзначити, що він був відповіддю на революційний терор і по своїх масштабах в десятки разів поступався останньому. Чорносотенці скоїли 3 політичних вбивства, одне з них на Україні (Депутата Державної Думи д-ра Караваєва в Катеринославі). Тоді як революційні партії (в основному есери) за 1905-1907 рр. вбили більше 5000 урядових службовців.

У ВИСНОВКАХ конкретизуються й узагальнюються результати дослідження, які виносяться на захист:

1. Чорносотенний рух, що остаточно сформувався наприкінці 1905

р. являв собою відповідь на виклик, який було кинuto самодержавству Першою російською революцією.

2. Особливого розмаху чорносотенний рух набув на західних околицях Російської імперії, зокрема на Україні, що пояснюється особливостями місцевих умов.

3. Ідеологія чорносотенного руху являла собою чергову невдалу спробу обґрунтувати власний "исконно русский" (некапіталістичний) шлях розвитку. Не дивлячись на її недоліки, а інколи й відверту реакційність, чорносотенці були єдиним політичним об'єднанням у Росії, яке мало прибічників у всіх виборчих куріях.

4. Соціальною базою чорносотенного руху було помісне дворянство та купецтво, але соціальний склад його був набагато ширшим. У роки Першої російської революції воно було досить масовим, до нього входили представники всіх класів та станів. Але у період реакції, частково позбавившись урядової підтримки, і відбиваючи загальне полівиння суспільства, воно почало занепадати.

5. У складі чорносотенних організацій на Україні переважали українці особливо в сільських місцевостях. Процент етнічних росіян у складі правих партій був приблизно пропорційний їх частці у складі населення.

6. Чорносотенці були єдиним політичним об'єднанням, яке розгорнуло економічну діяльність (експропріації есерів та соціал-демократів не рахуємо) під політичними гаслами.

7. Звинувачення в участі та організації єврейських погромів восени 1905 р., висунуті проти чорносотенних партій, є безпідставні.

8. Про популярність чорносотенних ідей на Україні свідчать результати виборів до російського парламенту. Якщо в III та IV Думах частка чорносотенних депутатів складала близько 1/3 обраних, то серед депутатів від України їх частка досягала 1/2 і більше.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ викладені в таких публікаціях:

1. До питання про соціальний склад чорносотенних партій в Україні початку ХХ ст. // Нова політика. - 1997. - № 2. - С. 23-27.

2. Чорносотенці в Україні на початку ХХ століття: ідеологія, структура, соціальний склад. // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 35. - К., 1997. - С. 57-66.

3. Чорносотенні союзи і організації в Києві. // Віче. - 1997. - № 10. - С. 141-145.

АНОТАЦІЯ

Омельяничук І.В. Чорносотенний рух на Україні в 1904-1914 рр. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України. Кафедра історії Росії історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Київ, 1998.

У дисертації здійснена спроба розглянути чорносотенний (монархічний) рух на Україні, визначити його роль у суспільно-політичному житті України та Російської імперії в цілому. Досліджено створення чорносотенних союзів і організацій, їх розміщення, чисельність та соціальний склад. Проаналізовані ідеологія і діяльність правих партій.

Ключові слова: чорносотенний рух, політичні партії, монархісти, "Союз Русского Народа", антисемітизм.

АННОТАЦИЯ

Омельяничук И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904-1914 гг. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Кафедра истории России исторического факультета Киевского университета имени Тараса Шевченко. Киев, 1998.

В диссертации предпринята попытка рассмотреть черносотенное (монархическое) движение на Украине, определить его роль в общественно-политической жизни Украины и Российской империи в целом. Исследованы создание черносотенных союзов и организаций, их размещение, численность и социальный состав. Проанализированы идеология и деятельность правых партий.

Ключевые слова: черносотенное движение, политические партии, монархисты, Союз Русского Народа, антисемитизм.

ANNOTATION

Omelyanchuk I.V. Blackhundred movement in Ukraine in 1904-1914.
- Manuscript.

Thesis on competition for academic degree of Candidate of History on speciality 07.00.01 - the history of Ukraine. The Chair of the History of Russia of Kiev Taras Shevchenko University's Historical Faculty. Kiev, 1998.

There was the attempt, in dissertation, to regard blackhundred (monarchical) movement in Ukraine and determine its role in social and political life of Ukraine and Russia Empire as a whole.

Researched the creation of blackhundred Unions and organizations their place, quantity and social structure. Analyzed the ideology and activity of the Right Parties.

Key words: blackhundred movement, political parties, monarchists, the Union of the Russian People, anti-Semitism.

Підписано до друку 22.12.97р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк.1.0, Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 338.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

1121570

AB 39.246